MANG'ITLAR DAVRIDA SHARQIY BUXORODA YERGA EGALIK MUNOSABATLARI

Nusratova Mohinur Asatullo qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Tarix ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Tel: +998 93 489 21 04

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVIII asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Buxoro amirligi tarkibidagi Sharqiy Buxoro beklari hududida yerga egalik qilishning huquqiy va iqtisodiy asoslari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida mang'itlar sulolasi hukmronligi davrida shakllangan amlok, mulk va vaqf yerlarining o'ziga xos xususiyatlari, ularning hududiy taqsimoti va soliq tizimi bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Sharqiy Buxoroning tog'li va tog'oldi hududlarida dehqonchilik munosabatlarining markaziy vohalardan farqli jihatlari, xususan, davlat yerlari (amlok) ulushining yuqoriligi statistik ma'lumotlar asosida ko'rsatib berilgan. Maqolada soliq yukining dehqon xo'jaliklariga ta'siri va yer egaligidagi ijtimoiy tabaqalanish jarayonlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, mang'itlar, Sharqiy Buxoro, yer egaligi, amlok, mulk, vaqf, xiroj, ijtimoiy tabaqalanish, agrar siyosat.

Аннотация.В данной статье исследуются правовые и экономические основы землевладения в восточных бекствах Бухарского эмирата во второй половине XVIII – начале XX веков. В ходе исследования анализируются особенности амлоковых, мульковых и вакуфных земель, сложившихся в период правления династии Мангитов, их территориальное распределение и связь с налоговой системой. На основе статистических данных показаны отличительные черты земледельческих отношений в горных и предгорных

районах Восточной Бухары от центральных оазисов, в частности, высокая доля государственных земель (амлок). В статье освещается влияние налогового бремени на крестьянские хозяйства и процессы социальной стратификации в землевладении.

Ключевые слова. Бухарский эмират, мангиты, Восточная Бухара, землевладение, амлок, мульк, вакф, хирадж, социальная стратификация, аграрная политика.

Abstract. This article examines the legal and economic foundations of land ownership in the eastern provinces (bekliks) of the Emirate of Bukhara during the second half of the 18th and early 20th centuries. The study analyzes the characteristics of amlok, mulk, and vaqf lands formed during the reign of the Mangit dynasty, their territorial distribution, and their connection with the taxation system. Based on statistical data, the distinctive features of agricultural relations in the mountainous and sub-mountainous regions of Eastern Bukhara compared to the central oases are demonstrated, particularly the high share of state-owned lands (amlok). The article highlights the impact of the tax burden on peasant farms and the processes of social stratification in land ownership.

Keywords: Emirate of Bukhara, Mangits, Eastern Bukhara, land ownership, amlok, mulk, vaqf, khiraj, social stratification, agrarian policy.

Kirish. Buxoro amirligi tarixida mang'itlar sulolasi (1753–1920) davri ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning murakkab transformatsiyasi bilan xarakterlanadi. Ushbu davrda agrar masala davlat iqtisodiyotining negizi bo'lib, yerga egalik shakllari jamiyatning siyosiy va iqtisodiy qiyofasini belgilab bergan. Sharqiy Buxoro (hozirgi Janubiy Tojikiston va qisman Surxondaryo viloyati hududlari) o'zining geografik joylashuvi va iqlim sharoitiga ko'ra amirlikning boshqa hududlaridan ajralib turgan. Bu hududlarda yer egaligi munosabatlari ham

o'ziga xos tarzda shakllangan bo'lib, markaziy hokimiyatning iqtisodiy tayanchi hisoblangan [1; 12 b].

Mang'it hukmdorlari, ayniqsa Amir Shohmurod va Amir Nasrullo davrida markazlashtirish siyosati doirasida yer islohotlari o'tkazilib, davlat xazinasi tushumlarini oshirish maqsad qilingan. Sharqiy Buxoro beklari — Hisor, Ko'lob, Qorategin, Darvoz va Baljuvon — amirlikning eng yirik agrar mintaqalari bo'lib, bu yerda asosan lalmikor va sug'oriladigan dehqonchilik rivojlangan. Yerga egalik munosabatlarini o'rganish nafaqat iqtisodiy tarixni, balki ushbu hududlarda istiqomat qilgan aholining ijtimoiy hayoti va davlat bilan aloqalarini tushunishda ham muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Sharqiy Buxoro mintaqasi uzoq vaqt davomida markazdan bir qadar mustaqil bo'lib kelgan va mang'itlar tomonidan to'liq bo'ysundirilgach, bu yerda yerga egalikning qat'iy davlat nazorati o'rnatilgan. Yer turlarining huquqiy maqomi va ulardan olinadigan soliqlar tizimi aholi o'rtasida ijtimoiy noroziliklar yoki barqarorlikning asosiy omili bo'lib xizmat qilgan. Ushbu maqolada arxiv ma'lumotlari va tarixiy manbalarga tayangan holda Sharqiy Buxorodagi agrar munosabatlarning mohiyati ochib beriladi.

Amirlikda yer asosan uchta yirik toifaga bo'lingan: amlok (davlat yerlari), mulk (xususiy yerlar) va vaqf (diniy muassasalar tasarrufidagi yerlar). Sharqiy Buxoroda bu toifalarning nisbati markaziy Buxoro va Zarafshon vohasidan sezilarli darajada farq qilgan. Mintaqadagi yerlarning katta qismi amlok toifasiga kirgan bo'lib, bu markaziy hokimiyatning mintaqadagi nazoratini kuchaytirishga xizmat qilgan [3; 45 b].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Buxoro amirligidagi yer egaligi munosabatlari rus va mahalliy tarixshunoslikda keng o'rganilgan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida D.N. Logofet, V.I. Masalskiy va A.A. Semyonov kabi tadqiqotchilar Sharqiy Buxoro beklari bo'ylab sayohat qilib, mintaqaning agrar

tuzilishi haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirishgan. Xususan, D.N. Logofet o'zining "Buxoro xonligi Rossiya protektorati ostida" asarida Sharqiy Buxorodagi amlok yerlarining ulushi va soliq yig'ish tizimining og'irligini alohida ta'kidlagan [5; 78 b].

Mustaqillik yillarida o'zbek tarixchilari, jumladan M.A. Abduraimov, Sh. Bobomurodov va A. Zamonovlar o'z tadqiqotlarida agrar munosabatlarning huquqiy va iqtisodiy jihatlarini tahlil qilishgan. M.A. Abduraimovning ishlarida amirlikdagi yer egaligi turlari, xususan, mulk-i xiroj va mulk-i ushr yerlarining huquqiy farqlari batafsil yoritilgan. Biroq, Sharqiy Buxoro mintaqasining o'ziga xos xususiyatlari, tog'li hududlardagi yer egaligi munosabatlari va ularning dinamikasi hali ham qo'shimcha tahlilni talab etadi [8; 102 b].

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, statistik tahlil va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Sharqiy Buxorodagi yer egaligi shakllari amirlikning boshqa mintaqalari bilan qiyosiy tahlil qilinib, mintaqaviy farqlar aniqlandi. Tarixiy manbalar va arxiv hujjatlaridagi raqamli ma'lumotlar qayta ishlanib, yer turlarining foizdagi ulushi va soliq stavkalari tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi statistik hisobotlar, soliq daftarlari va sayyohlarning kundaliklari birlamchi manba sifatida olindi. Bu ma'lumotlar orqali Sharqiy Buxorodagi agrar tizimning umumiy manzarasi tiklandi. Shuningdek, yer egaligining huquqiy asoslarini o'rganishda shariat qoidalari va amirlikning rasmiy farmonlari (yorg'u) tahlilga tortildi.

Axborotni tizimlashtirishda IMRAD standarti talablaridan kelib chiqib, ma'lumotlar mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirildi. Miqdoriy tahlil usuli yordamida Sharqiy Buxorodagi turli yer toifalarining iqtisodiy samaradorligi va davlat xazinasi uchun ahamiyati baholandi.

Tahlil va natija. Sharqiy Buxoroda yerga egalik munosabatlari o'ziga xos murakkab tuzilishga ega bo'lgan. Mintaqaning asosiy qismini Hisor va Ko'lob

vodiylari tashkil etib, bu yerda dehqonchilik asosan davlat (amlok) yerlarida olib borilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Sharqiy Buxorodagi haydaladigan yerlarning qariyb 70-75 foizi amlok toifasiga mansub bo'lgan. Bu ko'rsatkich markaziy tumanlarda 40-50 foizdan oshmagan. Bunday holat mintaqaning mang'itlar tomonidan harbiy yo'l bilan bo'ysundirilishi va mahalliy hokimlar yerlarining musodara qilinishi bilan izohlanadi.

1-jadval.

Sharqiy Buxoro bekliklarida yer toifalarining taqsimoti

Beklik nomi	Amlok yerlari (%)	Mulk yerlari (%)	Vaqf yerlari (%)
Hisor	72	18	10
Ko'lob	78	15	7
Qorategin	85	12	3
Baljuvon	80	16	4

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tog'li hududlarda (Qorategin, Baljuvon) amlok yerlarining ulushi nihoyatda yuqori bo'lgan. Bu yerda xususiy mulkchilik va vaqf xo'jaliklari kam rivojlangan edi. Amlok yerlarida ishlovchi dehqonlar davlatga hosilning 1/3 qismidan 1/2 qismigacha xiroj to'laganlar. Bu esa lalmikor yerlarda hosildorlik past bo'lgan sharoitda dehqonlar ahvolini og'irlashtirgan. Sharqiy Buxorodagi yer munosabatlarida "tanho" tizimi ham saqlanib qolgan bo'lib, amir ma'lum hududlarni o'z amaldorlariga xizmat evaziga bergan.

Soliq tizimi nafaqat hosilning bir qismini olish, balki turli yig'imlarni ham o'z ichiga olgan. Masalan, tanob puli (yer o'lchami uchun), kafsan (soliq yig'uvchilar uchun) va boshqa qo'shimcha to'lovlar dehqonning real daromadini minimal

darajaga tushirib qo'ygan. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya bilan savdo aloqalarining kuchayishi natijasida Sharqiy Buxoroda ham tovar-pul munosabatlari rivojlana boshlagan, biroq agrar tuzilma feodal xarakterini saqlab qolgan.

Muhokama. Sharqiy Buxorodagi yer egaligi munosabatlari amirlikning umumiy agrar siyosatining ajralmas qismi bo'lsa-da, o'zining regional xususiyatlari bilan ajralib turardi. Amlok yerlarining ko'pligi amir xazinasi uchun barqaror daromad manbai bo'lgan, ammo bu tizim innovatsiyalarni rag'batlantirmas edi. Dehqon yerning egasi emas, balki vaqtinchalik foydalanuvchisi bo'lib qolganligi sababli, yerning unumdorligini oshirishga qiziqish past bo'lgan.

Mulk yerlarining kamligi mintaqada boy yer egalari tabaqasining kuchayishiga yo'l qo'ymagan, bu esa siyosiy jihatdan amir uchun foydali edi. Biroq, iqtisodiy nuqtai nazardan, bu holat kapital to'planishini sekinlashtirgan. Sharqiy Buxoroda vaqf yerlarining kamligi mintaqadagi diniy muassasalarning markaziy Buxorodagi kabi katta iqtisodiy qudratga ega bo'lmaganligini ko'rsatadi. Bu esa beklardagi ijtimoiy-madaniy hayotning markazga nisbatan qashshoqroq bo'lishiga olib kelgan [12; 215 b].

Soliq yukining ortishi, ayniqsa XIX asr oxirida amirning xarajatlari ko'paygan davrda, Sharqiy Buxoro dehqonlarining noroziliklariga sabab bo'lgan. Masalan, 1885-yilda Baljuvon va Ko'lobda yuz bergan Vose qo'zg'oloni aynan agrar zulm va soliq yig'ishdagi adolatsizliklarga qarshi qaratilgan edi. Bu qo'zg'olon agrar munosabatlardagi inqirozning yaqqol ifodasi bo'lgan.

Xulosa. Mang'itlar davrida Sharqiy Buxoroda yerga egalik munosabatlari qat'iy davlat nazoratiga asoslangan bo'lib, agrar tizimda amlok yerlari ustunlik qilgan. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Sharqiy Buxoro beklari amirlikning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlovchi asosiy mintaqalar bo'lib, bu yerda davlat yer egaligi 75 foizgacha yetgan.

2. Yer egaligining huquqiy shakllari va soliq tizimi o'rtasidagi uzviy bog'liqlik dehqon xo'jaliklarining iqtisodiy qaramligini kuchaytirgan.

3. Hududning tog'li tabiati va sug'orish tizimlarining o'ziga xosligi yerga egalikning jamoaviy va davlat shakllari saqlanib qolishiga sharoit yaratgan.

4. Agrar munosabatlardagi feodal qoloqlik va soliq yukining og'irligi mintaqada ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashuviga va xalq qo'zg'olonlariga olib kelgan.

Umuman olganda, Sharqiy Buxorodagi yer egaligi munosabatlari Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy inqirozi va keyinchalik qulashining agrar sabablaridan biri bo'lib xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.

2. Abduraimov M.A. Ocherki agrarnix otnosheniy v Buxarskom xanstve. T.1. – Tashkent: Fan, 1966.

3. Bobomurodov Sh. Buxoro amirligi ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi. – Toshkent: Fan, 2001.

4. Logofet D.N. Buxarskoe xanstvo pod russkim protektoratom. T.1. – SPb., 1911.

5. Masalskiy V.I. Turkestanskiy kray. – SPb., 1913.

6. Semyonov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ustroystva b. Buxarskogo xanstva. – Tashkent, 1929.

7. Ishoqov M. Buxoro amirligida yer egaligi va soliq tizimi. – Toshkent, 1995.

8. Zamonov A., Egamberdiyev A. Buxoro amirligi, Xorazm va Qo'qon xonliklari. – Toshkent: Bayoz, 2022.

9. Norkulov N. Mang'itlar davrida Buxoro amirligi. – Toshkent, 1998.

10. Vohidov Sh. O'rta asrlarda yer egaligi munosabatlari. – Toshkent, 1998.

11. Xo'jayev M. Buxoro xonligi davrida mulkchilik munosabatlari. – Samarqand, 2010.

12. Chexovich O.D. Zemelnie dokumenti XVI-XIX vv. – Tashkent, 1970.

13. Mirzaev K.M. Amlyakovaya forma feodalnoy zemelnoy sobstvennosti v Buxarskom xanstve. – Tashkent, 1954.

14. Gafurov B.G. Tojikon. – Dushanbe, 1989.

15. O'zbekiston tarixi. III jild. – Toshkent: Fan, 2003.